

SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA İLE NAMIK KEMAL'İN MÜNASEBAT VE MUHABERATI

Fevziye Abdullah

Süleyman Hüsnü Paşa (9 Teşrinievvel 1838 - 7 Ağustos 1892) ile Namık Kemal (21 Kânunievvel 1840 - 2 Kânunuevvel 1888)'in münasebeti çocukluk çağlarında başlar; Süleyman Paşa, Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği bir mektubunda Kemal için, *mekteb şerikim idi* diyor.

Süleyman Paşa, İstanbul'da muhtelif ilk mekteplerde ve Dârü'l-Maarif'te ilk tahsilini tamamladıktan sonra bir ara Bayezid Camii'nde Mudurnulu İsmail Efendi'nin derslerine devam etmiş, 1852-3 (1269)'de Maçkada'ki Mekteb-i i'dadî-i askerî'ye kaydolunarak, 1855-6 (1872)'de Mekteb-i fûnun-ı harbiye'ye girmiş, buradan 1859-60 (1276)'da me'zun olunca Yenipazar'a vazifesi başına gitmiştir. Hersek ve İşkodra cihetlerindeki harplerde kahramanlıkları ile kendisini tanıtan Süleyman Paşa, 1862'de Yüzbaşı rütbesine yükselmiş ve 1864-6 yılları arasında İstanbul'da askerî muhtelif vazifelerde çalışmıştır. Bu tarihlerde büyük babası Abdüllâtif Paşa'nın memurluğu dolayısıyla Kars'ta, Sofya'da dolaşan Namık Kemal de İstanbul'a dönmüş bulunuyordu; fakat Süleyman Paşa ile münasebeti hakkında mâlûmata sahib değiliz.

Süleyman Paşa, 1867-69 (1283-85) Girid isyanı sebebiyle İstanbul'dan ayrılmış, ancak bu gailenin sona ermesi ile İstanbul'a dönmüş. Mekteb-i harbiye Münşeat Müdürlüğü'ne ta'yin ile, bu yılın Temmuzunda kaymakamlığa terfi' etmiştir. 1871'de Namık Kemal Avrupa'dan döndüğü sırada ise, Süleyman Paşa Yemen ve 'Asir cihetlerinde vazifelidir. İstanbul'a dönünce Mekteb-i harbiye'de münşeat, daha sonra tarih dersi okutmuş, 21 Temmuz 1872 (9 Temmuz, 1289)'de Mekteb-i askerîye Nâzır-ı saniliğine ve Ders nazırlığı'na ta'yin olunmuş, 1873 (1290)'de uhdesine müstakillen Mekâtib-i askerîye Nezareti verilmiş, 1875 (1292)'de ise Ferik'liğe yükselmiştir¹. Süleyman Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu bu yıllarda Kemal Magosa'dadır; elimizdeki vesika-

¹ *Süleyman Hüsnü Paşa Muhakemesi*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya 1328, s. 3 v.d.

lar bu iki şahsiyetin çocukluktan başlayan münasebetlerini ancak bu zamandan itibaren ta'kibe imkân vermektedir.

Süleyman Paşa Mekteb-i fûnun-ı harbiye-i şâhâne'de münşeat hocası iken, iki cildten ibaret olan *Mebânî'l-İnşâ* adlı eserini neşretmiştir; ikinci cildi 14 Teşrinisani 1872'de basılmıştır². Kemal, Magosa'dan Veys Paşazâde Zeyne'l-âbidin Reşid Bey'e yolladığı bir mektubunda, ısmarladığı kitablar arasında bu eserin gönderilmesini kaydeder³. Herhalde Zeyne'l-âbidin Reşid'in tevassutu ile, adı geçen kitabını Süleyman Paşa bizzat göndermiştir; bunu Kemal'in Süleyman Paşa'ya hitabeden mektubundan anlıyoruz.

Kemal'in *Mebânî'l-İnşâ*'ya dâir fikirleri, hususiyle *misâl sûretinde intihab olunan beyitleri beğenmiyorum* cümlesi hariç, tamamıyla kendi eserlerinden alınan parçalar hakkındadır. Vaktiyle *Tasvir-i efkâr*'da bir makalesinin hatâlı surette basıldığından, bu yüzden cümlesinin anlaşılmasız bir hâl aldığından, cümleye *lüzumu kadar* ibaresi ilâve edildiğinden, *şehbal-i matbu'* sözü, *şehbal-i matbu'ü'l-endam* tarzına konulduğundan bahsediyor ve *şehbal* yerine *nihal* yazıldığından şikâyet ediyor. Bahsettiği cümle *Mebânî'l-İnşâ*'da, hakikaten «Pertev-i zekâ nev'-i beşerin başına konmuş bir nûranî humâdır ki, sâye-i saadetini tâ'mim edecek vasıta bulamaz; illâ ki *lüzumu kadar nihal-i matbu'ü'l-endamı* hükmünde olan sahayif-i matbû'anın vüs'at ve intişarıdır. Şehbal değil, o, berât-ı ikbâldir ki herhangi millete mukarin olsa, refte-refte zûlm-ü cehaletin zeneir-i esaretinden âzâdına hüccet olur⁴» şeklindedir.

² Mekteb-i fûnun-ı harbiye-i şâhâne matbaasında tab' ve temsil kılındı. Sene 1289, fir 13 Ramazan.

³ Zeyne'l-âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Haleb Vilâyeti Matbaası 1326, s. 31.

⁴ C. II, Mekteb-i harbiye-i fûnun-ı şâhâne Matbaası, ikinci basım, 1294, s. 4. Bu metin *Mebânî'l-İnşâ*'da neşredilirken Kemal'e âid olduğu yazılmayarak, *Tasvir-i efkâr*'dan denilmekle iktifa edilmiştir. Bahsettiğimiz cümle *Taba'at* başlıklı makalesine âittir (*Tasvir-i efkâr*, Nu. 448, 24 Şa'ban 1283). Aynı makale Eb üzziya Tevfik tarafından tertib olunan *Müntehabat-ı Tasvir-i efkâr'a* da alınmıştır (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya 1311, s. 108). Bu neşirde üzerinde durulan terki, *şehbal-i matbu'-i endam* şeklindedir. Ebüzziya, makaleye ilâve ettiği notta, «Bu terki sehv-i kalem olarak eliflâm ile *matbu'ül-endam* yazılmış idi; fakat makalenin neşrinden beş sene sonra yâni 1289 senesinde neşreylediğimiz *İbret* gazetesinde fıkra-i mezkûre alâ tarıku'l-iştihad irad olunduğu sırada *matbu'-i endam* şeklinde tashihen tertib edilmiş idi» der. Kemal'in aşağıdaki mektubuna göre Ebüzziya neşri de yanlıştır; çünkü aslında *şehbal-i matbu'* şeklinde olduğunu tasrih ile *endam* kelimesinin de] sonradan ilâve edildiğini yazıyor. Elhac İbrahim Efendi, *Şerh-i belâgat* adlı eserinde bu terkiğin yanlışığın üzerinde durduğu gibi (İstanbul, Matbaa-i Osmaniye 1301, s. 61), aynı terki Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniye*'sine (İst. 1303, s. 12 v.d.) de alınmış ve yanlışığın işaret edilmiştir. R. Ekrem'in *Ta'lim-i edebiyat*'ında, galat-ı tehakkümü'ye misâl gösterilmiş olan bu terki *Şehbal-i matbu'ü'l-endam* şeklindedir (İst., Mihran Matbaası 1299, s. 82). Terkiğin yanlışığın hakkında

Kemal'in *Mebânî'l-İnşâ*'da beğenmediği ikinci cihet, *kelâm-ı ulvî*'ye misâl olarak bundan daha güzel bir parçanın, meselâ *İbret* gazetesindeki bir bendinden *uyan ki bir subh-i safâ-yi medeniyet* diye başlayan cümlesinin alınmamasıdır⁵. Bir de eserin tashih cihetinden itinasızlığı, seçilen parçaların birbirine karıştığıdır. Hülâsa Kemal'in, Süleyman Paşa'ya aşağıdaki mektubunu yazarken oldukça asabî bir ruh hâli içinde bulunduğu hissedilmektedir:

«Paşam Efendim,

Mebânî'l-İnşâ'lar geldi; büyük teşekkürler ederim. Okutmağa da başladım. Bir hayli muahezatım var. Ezcümle *mertebe-i ûlâ-yi kelâm'a* dair bizim *Tasvir-i efkâr*'dan alınan misâl, aynen *Tasvir*'de olduğu gibi alınarak, anda ise tertip sehvi, ibareyi hiç anlaşılmaz bir hâle getirmişti. İçinde lüzumsuz olarak bir *lüzumu kadar* sözü var; *şehbal* yerine *nihal* yazılmış. Bendenizin yazışmada *şehbal-i matbû'* olduğu halde, o zamanlar *Tasvir*'e devam eden erbab-ı ma'rifetten biri, matbu' kelimesinin nihayetine bir de *endam* koyarak, öyle Farsî bir kelimenin evveline *eliflâm* dahi ilâve etmiş idi. Madem ki bu ibare alınacak idi, bari bir numaralı *İbret*'te tekrar olunan . . . . .⁶ bendinden alınsa idi. İtikad-ı âcizanemce *kelâm-ı ulvî*'ye âsar-ı bendegânem içinden misâl teharri olunacak ise, 20 numaralı *İbret*'in ifade-i meram bendinden şu ibarecik belki o yolda misâl ittihazına sâlih olabilirdi: *Uyan ki subh-i safâ-yi medeniyet . . . lâ . . .*

Bir de matbaaca kitabın altını üstüne getirmişler; *Evrak-ı perişan*, *Devr-i istilâ*'ya; *Devr-i istilâ*, *Telemak*'a karışmış.. Ekseriyet üzere muahezatım böyle şeylere dairdir. Hususiyle misâl suretinde intihak olunan beyitleri beğenmiyorum. Bâkî dua ve selâmet»⁷.

münakaşalar mekteb sıralarına kadar intikal etmiş olduğunu, Ahmed Râsım'ın hâtıraları vasıtasıyla öğreniyoruz (*Muharrir, Şair, Edib*, İst., Kanaat Matbaası 1924, s. 76 v.d.). Kemal'in Süleyman Paşa'nın eserine bu tedkikin yanlış şekliyle alınması, izah ettiğimiz hâdiselerden dolayı asabîleşmesine sebep olmuştur.

⁵ Kemal'in, baş kısmını kaydettiği bu cümle *İbret* gazetesinin 20 numaralı nüshasında mevcuttur ve «Uyan ki subh-i safâ-yi medeniyet âfâkımızda bir nûrânî feyz ile nûr efşan-ı infilâk olmağa başladı. Efkâr-ı terakkî sehab-ı seher gibi nümâyişinde olan ihtilâf ile beraber gene hem âheng-i letâfet görünür bir ziya-yi rengârenge müstağrak olmuş duruyor» şeklindedir.

⁶ Mektub metni neşredilirken bu kısım açık bırakılmıştır.

⁷ Bu mektub, Süleyman Paşa'nın oğlu Samî Bey'den alınmak suretiyle Süleyman Nazif tarafından, Recaîzade Ekrem'in ölüm yılından bâhis makale dahilinde neşredilmiştir (*Servet-i fûnun mecmuası*, nu. 1538-64, 4 Şubat 1926).

Kemal'in bundan sonra Süleyman Paşa'ya, *Tarih-i âlem* hakkında yazdığı bir mektubu da mevcuttur. Hüseyin Avni Paşa'nın *Tarih-i âlem*, Seraskerliği zamanında, askerî mekteblerin tedris usulünde bâzı değişiklik ve ıslâhat yapılması, Süleyman Paşa'ya bu mektebler için umumî bir tarih yazma vazifesi verilmesi üzerine yazılmıştır. 1875 (1292)'de, tamamlanabilen Kurun-ı ûlâ kısmı neşredilmiştir⁸. Kemal'in aşağıdaki mektubu bu eserin de kendisine gönderildiğini anlatmaktadır :

«Paşamız,

İltifatnâmenizi aldım. Meşâgil-i mâlûmenin kesretine diyecek yok ; fakat zannederim ki bendeniz meşguliyetim daha galibtir. Meşguliyetin nedir diye sual buyurur iseniz, evvelâ otuz sekiz dereceye mütekarib sıcak, saniyen herbiri arı kadar milyon sıvrisine, salisen mesamatın herbirinde bir ısılık veya eski Türkçe'ye göre ısılık mevcud olduğundan, su içmek, çamaşır değiştirmek lâyenkati' kaşınmak, nişadır ruhu koklamak, uyuyacak bir zaman ve mekân aramak, postamın mektublarını yazmağa bile güç vakit bırakıyor ; ma'amafih şayi'a mümkün olduğu kadar ileriledi. Buna dair Rifat'ın mektubuna bâzı tafsilât yazdım ; andan anlarsınız.

Tarih-i âlem pek güzel olmuş. Şübhelendiğim bâzı yerlerini tatbik ettim. Siniyn ve şuhûr ve eyyam ve esamî gibi te'lifin maksad-ı aslîsi olan hususlarda mürettib hatâsı bile göremedim. Bakî ne diyeyim.

Kemal»⁹

⁸ *Tarih-i âlem, kısım-ı evvel*, Mekteb-i Harbiye Matbaası. Eserin üzerinde 1291 programına uygun olarak Meclis-i Maarif-i Askerî tarafından kabul edildiği, mükâfat nizamnâmesi hükmüne nev'-i evvelin kısım-ı sanisinin mükâfata mazhar olduğu ve 1875 de Paris'te aktedilen Coğrafya Kongresi tarafından müellifine ikinci derece ıftihar maddesi verildiği ilk sahifesinde kaydedilmiştir. 16 Receb 1327 (20 Temmuz 1909) tarihli önsözünde, ikinci tab'ı münasebetiyle «Mekteb-i Harbiye Matbaası mahzen-i evrakının hücre-i nisyanına atılmış iken, devr-i mübeccel-i meşrutiyet'in bize bahşettiği serbestî-i ef'al ve mesaf sahabetiyle, çürümeğe mahkûmen bulunduğu küşe-i metrûkiyetten bu def'a çıkarılmış olan *Tarih-i âlem* nüshaları yırtılıp çürümüş, bâzı yapraklarının mahv-ü isbatı ile bugün meydan-ı istifadeye konuldu» deniliyor. Eser hakkında Cevdet Paşa'nın Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektub için bk., *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, nu. 2401, 17 Haziran 1886 ; aynı mektub, Mustafa Reşid, *Bedâyi'l-inşâ*, İst. 1302, s. 11 ; mektubun tarihi 2 Nisan 1292 dir.

⁹ Mektub metni Süleyman Paşa'nın oğlu Samî Bey tarafından neşredilmiştir (*Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 37). Metinde geçen *şâyia mümkün olduğu kadar ileriledi* ifadesi münasebetiyle hal' şâyiasının kastedilebileceğini, Rifat Bey ile de Kemal'in damadı Menemenli Rifat'dan bahsedildiği not hâlinde işaret ediliyor. Adı geçen şahıs damadı değil, Manastırlı Rifat olsa gerektir ; çünkü Kemal'in Magosa'da iken Menemenli Rifat'la münasebeti yoktur ; Manastırlı Rifat'la ise mektublaşmakta idi.

Bu mektubun nereden ve hangi tarihte gönderildiği kaydedilmemekle beraber, muhteviyatı Magosa'da yazıldığını gösteriyor; esasen Kemal'in Magosa mektuplarının hemen hepsinde tarih yoktur; ifadesi de, başkalarının eline geçer endişesi yüzünden mübhemdir. Mektubun ifadesindeki samimiyet, her ikisinin birbirine yakınlık derecesini de aydınlatmaktadır; bundan sonraki yıllar, hayatlarındaki müşterek hâdiseler sebebiyle samimiyet bağlarını daha çok kuvvetlendirecektir.

*

Magosa'ya nefyedilmek üzere İstanbul'dan 9 Nisan 1873'de ayrılan Kemal, V. Murad'ın tahta geçmesinden iki-üç gün sonra, 14 Haziran 1876'da affolunmuş¹⁰; Haziran'ın yirmisinde (27 Cumâdelevvel 1293) İstanbul'a dönmüştür¹¹; fakat derhal bir me'muriyete ta'yin edilmiş değildir; V. Murad'ın hastalığı dolayısıyla Abdülhamid'in cülüsünden (27 Şa'ban 1293=9 Eylül 1876) bir hafta kadar sonra, Rütbe-i sınıf-ı ulâ ile Şûra-yi devlet azalığına ta'yin edilmiştir¹². Bu sırada, Sırb mütarekesinden Süleyman Paşa da İstanbul'a dönmüş bulunuyordu.

Bâb-ı âlî'de Midhat Paşa'nın reisliğinde toplanan *Kanun-ı esasî* Meclisi'ne Zât-ı şahane'ye vekâleten me'mur olan Süleyman Paşa, daha sonra *Kanun-ı esasî* maddelerini tenkid maksadı ile teşekkül eden komisyona riyaset etmiştir; Namık Kemal de bu komisyona dahildi. Kanun-ı esasî lâyihası Meclis-i hass-ı vükelâ'ca ittifakla kabûl olunub, 6 Kânunievvel 1876 (25 Teşrinisani 1292)'de Padişah'a takdim edilmiş, fakat uzun zaman tasdik edilmemiştir. Kemal ile verdikleri karar üzerine Süleyman Paşa, Kânunievvel'in onaltı veya onyedisinde yalnız olarak, Abdülhamid ile mülâkatta bulunmuştur¹³.

¹⁰ Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Cumhuriyet gazetesi, nu. 2800, 22 Şubat 1932.

¹¹ Telgraf-Mustafa Âsım Bey'e (2 Haziran 92 tarihli): *Bugün saat dokuzda Kemal, Nuri, Hakkı Beyler İstanbul'a müteveccihen hareket etmişlerdir* (Kostaki). Telgrafın aslı Türk Tarih Kurumu'ndadır. Kemal hakkındaki neşriyatın hiçbirinde, onun affedilmesi ve avdeti tarihi doğru olarak tesbit edilmemiştir. Oğlu Ali Ekrem Magosa'da *tam üç sene kaldığını* yazar (*Namık Kemal*, İstanbul, Devlet Matbaası 1930, s. 50). 1876 Haziran'ının yirmisinde döndüğüne göre (*Ceride-i havadis* gazetesi, nu. 3113, 21 Haziran 1876), kal'a-bendliği üç yıldan bir buçuk ay kadar fazladır; kendisi de bir mektubunda *üç buçuk seneden ziyade* Kıbrıs'ta kaldığını yazar (Mektubun şureti Es'ad Çınardadır, s. 90).

¹² Rütbe-i sınıf-ı ulâ ile Şûra-yi devlet âzalığı tevcihi (*Ceride-i havadis*, nu. 3192, 1 Ramazan 1293=18 Eylül 1876).

¹³ *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 6 v.d. Bu hususta daha fazla izahat için bk., Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, c. II, s. 205, 321, 381, 388 v.d. Namık Kemal'in Ahmed Midhat Efendi'ye mektubu (*Tanin* gazetesi, 19, 20, 21, 28 Temmuz 1324). Bu iki mektubun birçok neşirleri de vardır.

Sırb ve Karadağ cihetlerinde bulunan askerî fırkalara giyecek eşyası ve gıda maddeleri göndermek maksadı ile teşekkül eden ve Bayezid meydanındaki Misafirhane-i askerî'nin bir odasında ictimalarını akteden Hediye-i askerîye cemiyeti ile gerek Kemal, gerek Süleyman Paşa alâkadardır; Hediye-i askerîye cemiyeti tarafından bir de Asâkir-i Millîye Cemiyeti teşkil edilmiştir; gayesi, vatanın muhafazası için asker cem'idir. Yine Bayezid'deki Misafirhane-i askerî'de müslim ve gayr-i müslimlerden âza kaydeden, böylece Asâkir-i Millîye taburlarını teşkil eden bu cemiyetin teşekkülü, 31 Kânunievvel 1876 (14 Zilhicce 1293)'de ilân edilmiştir. Kemal, bu cemiyetin âzalarındandır; teşekkül ve çalışması ile Süleyman Paşa da meşgul olmuştur¹⁴.

Neticede, *Kanun-ı esasî*, 23 Kânunievvel 1876 (7 Zilhicce 1293) de kabul ve ertesi günü gazetelerle de ilân edilmekle beraber, Süleyman Paşa bu ayda Müşirlik rütbesi ile Bosna-Hersek kumandanlığına ta'yin, Kemal bir bahane ile 1877 yılının 12 Şubat'ında tevkif edilmiş, muhakeme altına alınmış, 10 Temmuz'da muhakemesi sona ermiş, Hâbshâne-i umumî'deki beşbuçuk ay kadar süren mevkufiyetinden sonra, Midilli'de ikamete me'mur olunmuştur¹⁵. İşte Kemal'in Süleyman Paşa ile alâka ve münasebeti bilhassa Midilli'de bulunduğu zamanda artmış ve hususî mektupları, bu münasebeti oldukça aydınlatmaktadır.

*

Türk-Rus harbi safahatını günügününe ta'kib eden Kemal, Mene-menlizâde Rifat Bey'e yolladığı 23 Eylül 1877 tarihli mektubunda, birçok kumandanların resimlerinin gönderilmesini isterken, «Süleyman Paşa ile Muhtar Paşa var» kaydını ilâve ediyor¹⁶. Aynı şahsa hitabeden 15 Teşrinievvel, 1877 tarihli mektubunda Mehmed Ali Paşa'nın betaeti dolayısıyla, Tuna harb ordusu kumandanlığına Şibka Kolordusu Kumandanı Süleyman Paşa'nın getirilmesi üzerine, «.. Süleyman Paşa, Mehmed Ali Paşa'dan geri kalmayacağına emniyet var; fakat işin şayan-ı dikkat ve hattâ şayan-ı teessüf yeri şurasıdır ki, İstanbul-

¹⁴ *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 64 v.d.; *Sabah* gazetesi, 13 Zilhicce 1293 = 17 Kânunievvel 1876; *Ceride-i havadis*, nu. 3277, 14 Zilhicce 1293 = 31 Kânunievvel 1876; Cemiyet'in gayeleri hakkında makale (*Aynı gazete*, müteâkib sayı). Ziya Paşa'nın Suriye valiliğine ta'yini ve Hediye-i Askerîye Cemiyeti'ne Ahmed Vefik Paşa'nın muvakkaten reisliği ve cemiyetin lâğvı (*Aynı gazete*, nu. 3320, 3335, 5 ve 22 Safer 1294).

¹⁵ *Ceride-i havadis*, nu. 3314, 28 Muharrem 1294; nu. 3445, 2 Receb 1294 = 13 Temmuz 1877; nu. 3451, 9 Receb 1294 = 20 Temmuz 1877.

¹⁶ Aslı kendi el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 242).

da, bir kumandanın, hem de onbeş muvaffakiyete karşı bir muvaffakiyetsizlik göstermiş bir kumandanın betaetine, tedbirsizliğine hükmedecek adam olmadığından, böyle ale'l-'amyâ kumandan değiştirmeyi, meselâ çorap veya gömlek değiştirmek gibi âdet edinir isek, hayırlı bir netice elde edemeyiz» demektedir¹⁷. Bu günlerde Midilli'ye giden Hüseyin Paşa ile görüşen Kemal, Süleyman Paşa ve askeri hakkında, aynı yılın 15 Teşrinievvel'inde yazdığı mektubunda, «Şibka'daki askere dair aldığım mâlûmat tamamiyle doğrudur. Süleyman Paşa'yı askeri ile, filân ile Hersek sevhilinden Dedeagaç'a nakleden Giridli Hüseyin Paşa buraya geldi, görüştük. Paşa'nın yanında kırkdört tabur asker var idi; fakat umum mevcut 27,000 kişi idi demişti» izahatını verir¹⁸ ve bundan sonraki mektublarında da asker adedi hakkında mütalâalarını kaydeder. Bir başka mektubunda, yanında bulunan küçük oğlu Ali Ekrem'e okutmak için, Süleyman Paşa'nın *İlm-i hâl*'inden iki nüsha göndermesini Menemenlize Rifat Bey'e yazmıştır¹⁹.

Türk-Rus harbi sırasında Kemal'i en çok endişelendiren Pilevne muhasarasıdır; bu hâdise ile alakalı olarak, 11 Teşrinisani 1877 tarihli mektubunda; «... Pilevne mahsur... Bizde asker yok, levâzım hiç yok. Gazetelerde gördüğüme göre Rusya'nın Pilevne üzerindeki orduları 106 tabur piyade, kırk alay suvari ile, 365 toptur. Sırb'ın belki de Yunanistan'ın harbe iştiraki muhakkaktır. İnşallah ben yalancı çıkarımı; fakat istikbal fenalaşmağa başladı» satırlarına rastlarız²⁰. Bu mektubun yazıldığı tarihten bir hafta sonra askerini Ahmedli mevkiinde toplayan Süleyman Paşa'nın kazandığı zaferler, Rus ordusuna verdiğiyi zayıat, 28 Teşrinievvel'de Pilevne ordusunun ric'ate başlaması neticesinde verimli olamamıştır. Bu tarihten sonra Süleyman Paşa düşmanın ilerilemesini önlemek maksadı ile muhtelif harp cephelelerinde bulunmuş, Edirne'yi muhafazaya imkân kalmadığından, müteferrik kuvvetleri toplayarak, bir kısmını İstanbul'a Çatalca istihkâmatına, bir kısmını Yunanistan hududuna, bir kısmını da Kal'a-i Sultaniye'nin muhafazası için Bolayer istihkâmlarına sevk etmiş, Bolayer mevki ku-

¹⁷ Aslı Kemal'in el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 138). Mehmed Ali Paşa'nın kumandanlıktan azlı sebebi ve yerine Süleyman Paşa'nın ta'yini hakkında izahat için bk., Mehmed Celâleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, c. II, İst., Matbaa-i Osmaniye 1326, s. 167 v.d.

¹⁸ Kendi el yazısı ile olan bu mektubu da Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 208).

¹⁹ 27 Şevval 1294 (5 . XI . 1877) tarihli ve kendi el yazısı ile mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 599).

²⁰ Mektubun esli kendi el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 131).

mandanlığına ta'yin edilmiştir. Mütarekeden sonra, Gelibolu'da bulunduğu sırada, Serasker Rauf Paşa'nın 15 Şubat 1878 tarihli tahrirati neticesinde, «Harp ordu-yi hümayunları'nda kumandanlık memuriyeti ile bulunduğu evâna âid su'-i hâl ve hareket ve buna müteferri' olan hususattan dolayı» 16 Şubat 1878'de tevkif edilmiş, ertesi günü İstanbul'dan hususî surette gönderilen Mukaddemat-ı hayr zırlı ile Kal'a-i Sultaniye'ye getirilmiş, burada bir ay kadar mahbus kalmış, Mart'ın onbeşinde İstanbul'a celbedilmiş, Bâb-ı seraskeri'de Taşkışla'da tevkif olunmuştur. Muhakemesi bir yıl kadar devam etmiştir²¹.

Kemal, neşredilen muhakeme zabıtlarını gazeteler vasıtasıyla ta'kid etmiş, hususî mektuplarında da bu mes'ele hakkındaki düşüncelerini kaydetmiştir. 7 Nisan 1878 tarihli mektubunda «Süleyman Paşa mes'alesi muhakemede meydana çıkar. O adamın hiyaneti ve hattâ hatâsi olmasa gerektir; fakat kable'l-muhakeme hüküm veremeyeceğim»; aynı yılın 19 Teşrinievvel'inde yazdığı bir mektubunda «Süleyman Paşa muhakemâtında, kendinden me'mul ettiğim kadar meziyet gösterdi» diyor²². Bu sözünden on gün sonra, muhakemesi devam etmekte ve Taşkışla'da mevkuf bulunan Süleyman Paşa'ya aşağıdaki mektubu göndermiştir :

«Devletlü Paşamız Efendimiz Hazretleri,

Hikmet Bey²³ bendeniz, selâm-ı samî-i müşirânelerini tebliğ eyledi; ne derecelerde memnun olduğumu ta'rif edemem. Hayfâ ki selâm-ı devletlerini böyle bir mevkîden almak, nefsim için öyle mevkîlerde bulunmaktan bin kat giran geliyor; fakat adl-i ilâhî, âsarını ibraz etmek tabîî olarak, neşrolunan muhakeme-nâmelerde ise الحق يملو ولا يعلى عليه hakikati bârika-i şimşir-i hamîyyet gibi gözler kamaştırarak bir surette meydana çıkmaktadır. Bizler için birinci maksad bu idi. Bu maksada teşebbüs, bittabi ikinci derecede olan hulûs-i daverânelerini de Cenab-ı Hak'ın inayetinden me'mul etmekteyim. Çekilen meşakkatlerin fikr-i hakimâne ve salâbet-i merdanelerince bütün bütün hükümden sâkit olan avârizden ma'dud olacağı şübhesizdir. Oğlum Ekrem bendeleri

²¹ Süleyman Paşa Muhakemesi, s. 6 v.d. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, c. II, s. 248 v.d. Tevkîfi sebepleri, İstanbul'a getirilişi ve ilk tahkikatı hakkında günlük gazetelerde de izahata rastlarız (*Ceride-i havadis*, nu. 3631, 17 Safer 1295; nu. 3656, 19 Rebi'ü'l-evvel 1295; nu. 3750, 5 Receb 1295).

²² Kendi el yazısı ile Menemenli Rifat Bey'e, 4 Rebi'ü'l-âhır ve 22 Şevval 1295 tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, mektuplar, nu. 99, 389).

²³ Muhtelif harb cebhelerinde askerî kâtiblik vazifesinde çalışan Deli Hikmet.

Rüşdiye-i askeriye perverdelerinden olduğu için rızk-u marifetce velî-ni'met bilindiğinden, bendenizle beraber aldırıldığı bir resmini kendine bedel dest-ü dâmân-ı devletlerine yüz sürmek üzere takdimine cesaret eyledi. Sohbet-i devletlerinin en küçük mükâfatlarından olan bahtıyarlıklardandır ki milletin hâmî-i istikbâli olan köylü çocuklarına varıncaya kadar nâm-ı samî-i âsafânelerini lisan-ı tahmid-ü tehassür ile yadettmektedirler. Hemen Cenab-ı Hak adaletinin hükmünü bir saat evvel izhar buyursun. Bâkî herhalde emr-ü ferman hazret-i lehül-emrindir²⁴.

An Zilkı'de, sene 95»

Bu mektubun tarihinden iki ay kadar sonra, muhakemesi hâlâ bir neticeye varamayan Süleyman Paşa'ya ve yine İstanbul'a Kemal aşağıdaki mektubu göndermiştir²⁵:

«Devletlû Kardeşim Paşam Efendim Hazretleri,

Saat be-saat müjde-i halâs-i devletlerine muntazır olduğum halde Hikmet yine tebşir-i selâm ile iktifa eyledi. İnşa'allah-i teâlâ yine beşaretten de hisse-dâr olurum. Huda bilir, vatanımın necatından sonra en büyük arzu-yi âcizanam, efendimizi o zindân-i belâdan halâs olmuş görmektir. باقى نماىد هر كه نخواهد بقاى تو

9 Muharrem, sene 96» [3.1.1879]

Kemal'in aşağıdaki mektubunu yazdığı sırada Süleyman Paşa yine Taşkıışla'dadır. Onun âkıbeti, muhakemenin cereyanı, ümid verilecek bir netice hâsıl olamayacağını az-çok anlatmıştır; bunun içindir ki Kemal, Süleyman Paşa'yı tesellî ediyor. Mahlâsının Hüseyin olması sebebiyle, zulümden nefret etme bakımından Hazret-i Hüseyin ile Süleyman Paşa arasındaki münasebete işaret ediyor. Hâle uygun şiirler de ilâve ettiği mektubunda teessürlerini duyurmağa çalışırken, arkadaşına tesellî vermekte, merdlik tavsiye etmektedir.

«Ey Mûcib-i iftihar-ı millet,

Hüseyinî-meşreb ol bir cân için havf-î recâdan geç
Kazâ-yî Kerbelâ-yî aşka var merdâne merdâne

²⁴ Mektubun kopyası bir başkasının el yazısı ile Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 740).

²⁵ Bir başkasının el yazısı iledir (Türk Tarih Kurumu, nu. 740).

Sözünü söyledim; fakat hükmünü sen icra ettin. Siyadetin yalnız neseben değil²⁶, سيد القوم خادمهم emri ile dahi müsbittir. Bir emrin geldi ki Hikmet vasıtası ile idi. Biz Muharrem'deyiz. Seyyidü'l-ahrar olan ve cedd-i âlî-şânının Allah kulluğu, hürriyet-i insanlık nâmına âlemin ferik-i iftiharına saye sâyir ettiği livâü'l-hamd-i Ahmedî'yi zâlimlerin ayağı altında görmemek için, üç aylık çocuğa kadar mensubanının cümlesini Allah yoluna, adâlet hürmetine feda eden İmam Hüseyin'tâbi'lerindensiz. Hâşâ Şi'i değiliz; fakat hürriyet hürmetine İmam'ın nâmı anıldıkça ağlarız. Hattâ Avrupa'da bulunduğum zaman,

Tārîh-i hak olur bize bû hieret-î vatan,
Siddîk-ı garm-ü gār-ı neşîmân-ı gurbetiz.
Taklîdimiz bu yolda Cenâb-ı İmâm'adır,
Biz Kerbelâ-yi gamda şehîdân-ı gurbetiz.

demiştim. Ben muvaffak olamadım. O şehadet saadetine sen muvaffak oldun. Daha ne istersin? Kâşki ben senin yerinde ola idim. Kâşki Avrupa'ya gittiğim zaman beni kurşuna dize idiler de ne seni, ne vatani bu hâlde görmeye idim.

Kerbelâ'ya nazire yapmak meziyeti de yine Müslümanlar'ın imiş. لا حول ولا قوة الا بالله. Müslümanlar intihar için yaratılmış. Meğer biz Yahudiler gibi Mesih'imizi salbeder imişiz. Meğer biz Mezlekatu'l-kulüb gibi evlâd-ı peygamberi mahvetmeğe me'mur olmuşuz. Meğer biz, insanlar mahvolsun, şeytan meydana çıksın diye hayatımızı, istikbalimizi bin türlü muhataralara atmışız da, milletin hayatını, istikbalini muhataraya atanlara fırsat vermişiz. Bu millet on kişiden mi ibaret idi? Bu milletin necâtı on kişiye mi münhasır²⁷? Eğer öyle ise, Allah bizden evvel Avrupa'yı ve anı müteâkib bizi kahretsin.. Sana dair ma'hud muhakeme'nin vücudündenberi dünya ile uğraşıyorum. Anın ve o sa'y-ü ikdamın neticesi olarak diyebilirim ki insan dünyada yüzde bir itibarıyla yok imiş. Kûfe halkı, bu mahlûkatın yüzde doksanına rahmet okutacak. Çok şey söyleyeceğim; fakat hâlin, bana yazı yazmak için hâl bırakmıyor. Bâkî uhuvvet, sebat..²⁸

25 Muharrem, sene 96 [19.1.1879]
Kemal»

²⁶ Süleyman Paşa'nın babası Es'seyyid Mehmed Halid Efendidir (*Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 3).

²⁷ Süleyman Paşa'yı muhakeme eden Divan-ı harb, on kişiden ibarettir.

²⁸ Bu mektub da bundan evvelkiler gibi neşredilmemiştir; bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 740).

Kemal Midilli'de bulunduğu sırada, Türk - Rus harbinin ilânından yirmi gün kadar sonra Ardahan'ın elden çıkması üzerine talebe-i ulûmdan ibaret bir cemiyet Ayasofya meydanında toplanarak Meclis-i meb'usan dairesinin etrafını çevirmiş, halk namına Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Damad Mahmud Nedim Paşa'nın azl ve te'dibini talebetmiş, neticede bir kısmı Rodos'a nefyedilmiş bulunan talebeler²⁹ ile mektuplaşıyor, onlara istinsah etmeleri için eserlerini de gönderiyordu. Süleyman Paşa'nın muhakeme kararı henüz teblig edilmeden, Süleyman Paşa hakkında Divan-ı harb'in verdiği hükmü Kemal'e haber vermişlerdir; bu hükme göre nefyedilmesi gereken arkasına Kemal, bir evvelki mektubunun cevabını beklemeden biraz sonra neşredeceğimiz mektubunu göndermiştir. Ondandır bir kurtuluş müjdesi beklerken, İstanbul'dan uzaklaştırılacağını haber almak Kemal'i müteessir etmiştir; çünkü ta'kib ettiği muhakeme safahatı onda, Paşa'nın beraat edeceği kanaatini uyandırmıştır. Uzaklaştırılmasını peşin verilmiş bir hüküm olarak telâkki ettiğinden, muhakeme zabıtlarının günlük gazetelerde neşrini mânasız buluyor. Süleyman Paşa'yı muhakeme için teşekkül eden Rumeli Divan-ı harbi'nde Necib Paşa müddeîumumî, Nusret ve Feyzî Paşa âzadır; onların isimlerinin ifade ettiği mâna ile verdikleri kararlar, fiilleri arasında münasebet olmadığına, isimleri ile müsemma bulunmadıklarına işaret ediyor. Mümkünse, Midilli'yi istemesini bildiriyor; bu takdirde ona hizmette bulunmağı şeref saymaktadır. Ancak, yakında Paşa'nın bir başka yere gönderileceğini de kuvvetle ümid ettiğinden, Midilli'ye mektublarını hangi vasıta ile yollanabileceğini de haber vermektedir³⁰:

«Gerçekten Devletlû Paşam, Kardeşim Efendim,

اشد بلا على الانبياء ثم الاولياء ثم الامثل فالامثل Hadis-i şerifi mâlûm-ı devletleridir. Bendeniz necat-ı devletleri haberine muntazır olduğum hâlde, bu hafta dahi çocuklar, Muharrem'in onuncu günü hakk-ı âlilerinde sâdır olan hükmü, haber verdiler. İnam-ı ahrar olan Hazret-i Hüseyin'e neseb-i devletlerini isbat için, bu da en büyük delillerin biridir. Ker-

²⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, c. II, s. 76 v.d.

³⁰ Bu mektub bir başkasının el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 740). Süleyman Paşa'nın Bağdad'da inşa olunacak kabrinde iradedilmek üzere Süleyman Nazif tarafından hazırlanan, mezarın yapılmaması yüzünden okunamayan nutuk da, nereden elde edildiği işaret edilmeyerek dahil edilmiştir. Biz Tarih Kurumu'ndaki yazmayı esas alarak, Süleyman Nazif tab'ı (*Süleyman Paşa*, Bağdad, Dârü's-selâm Matbaası 1328 = 1910, s. 15 v.d.) ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

belâ'nın nazirelerini yapmak, bize, zamanımıza mahsus hâllerden imiş³¹.. Bizi ifna etmek istediler de milleti ifna ettiler. İnsanın böyle şeyleri düşündükçe, adl-i ilâhî'ye mu'teriz olacağı geliyor; fakat hiç şübhe-yok ki Cenab-ı Hak âdildir. Bu hâllerin neticesinde de bir hikmet-i hafîye mesturdur. O hikmet-i hafîye ne ise, yakında zuhur eder. Ben de cünun mu getirdim nedir, nur'ullahın azametini düşmanın gül-lesine, ateşine karşı göğüs gererek asıl meydan-ı imtihan olan şan-ü şcaat sahralarında tecrübe etmiş olanı ve Rumeli'de, Rumeli'nin Fa-tih-i evvel'i Süleyman Paşa'ya sanî addolunacak kadar merdâne ve fe-dakârane hareketlerde bulunan Süleyman Paşa'ya anlatmak istiyorum.

Bilirim ki siz teselliye muhtaç değilsiniz. Bir arizamda da yazmış-tım ki bizlerce maksad yalnız istintaknâme veya arkadaşımın ta'birince Süleymannâmeler'in zuhuru idi; lâkin bizi kimler tesellî edecek? Onbir yaşında³² oğlumun, kimi doksan, kimi yirmi yaşında birkaç ahababımın gözyaşını kimler dindirecek? Senin gibi kefenini boynuna takmış ve şehadetini arayarak gezmüş de nasibine hükmen şehid olmak düşmüş Müslümanlar'ın vücudü, gözyaşı ile yıkanır. Acayip şey.. Hakk-ı dev-letlerinde verilen hüküm, nefy-i müebbed imiş³³. Acaba dünyada mü-ebbed olan kimdir? Bu ne türlü hükümdür? Öyle hükmü verenler kendilerini Allah, sözlerini Kur'an mı kıyas ederler?

Tecrübeme istinaden söylüyorum; emniyet buyurunuz ki bizim memleketimizde menfîlik, müşirlikten hayırlıdır. Bendeniz Magosa'da iken her tarafa Abdülaziz kadar hükmüm cârî idi. Bunun sebebi ise şudur: Halk hükûmeti sevmiyor, hükûmetin mazlûmlarını seviyor.

بسی تجربه کردیم که در کشور ما
راحت همه در قلمه و زندان بود³⁴

³¹ Krş., bizim zamanımıza mahsus hâllerden imiş.

³² Krş., bendenizi bir tarafa bırakınız; onbir yaşında.

³³ Süleyman Paşa'nın muhakemesinin birinci kısmı beşbuçuk ay sürmüş, 17 Eylül 1878'de ikinci kısmına başlanılmıştır. Gazetelerde gerek bu ve gerek üçüncü kısmın istin-taklarının daha uzun süreceği kaydedilmekle beraber, kısa bir zaman sonra, oniki se-bebden, bilhassa Hainboğazi'nden geçerek Tuna Şark Ordusu'na muavenet etmediğinden dolayı bir rivayete göre on, diğer rivayete göre oniki yıl nefyi, rütbesinin alınması, teka-üdlük hakkından mahrumluğuna dair kararın kendisine bildirildiği ilân edilmiştir (*Ce-ride-i havadis*, nu. 3812: 20 Ramazan 1295=17 Eylül 1878; 3905: 14 Muharrem 1296=8. Kânunısanî 1879). *Süleyman Paşa Muhakemesi* adlı eserde, kararın kendisine 10 Muhar-rem 1296 (4. 1. 1879)'da tebliğ edildiği ve altı sene için nefye mahkûm olduğu yazıl-mıştır (s. 9).

³⁴ Bizim memlekette rahatın daima kal'a ve zindanda olduğunu tecrübe ettik mâ-nasına gelen bu beytin Kemal'e âid olması muhtemeldir.

Zaten³⁵ Osmanlı olduğunuz ve Osmanlı olduğunuzu bi'l-fiil isbat ettiğiniz zaman Müşir rütbeli, mücevher nişanlı değildiniz. Rütbeniz, nişanlarınız dünya³⁶ biliyor ki hep kılıcınızın ekmeğidir. Amma alırlar imiş, alsınlar da başlarına çalsınlar. Kadriniz o rütbelerden, o nişanlardan âli olmasa, hâliniz mâlûm iken size zaten öyle rütbe, nişan vermezler idi. Mâdem ki maksad, Efendimiz'i İstanbul'dan teb'id imiş, muhake-me-nâmeleri resmen ilânın ne lüzumu vardı? Hususiyle bendeniz göz-önünde idim; acaba Divan-ı harb, bizim Silistre'deki Divan-ı harb'e mi taklid etmeğe özenmiş³⁷? Hele Necib gibi, Nusret gibi isimler, müsemma bi't-tefeyyüz yerinde kullanılmak, meselâ meşhur Ahşidî'nin Kâfur isminden bile garib görünür.

Her zamanda, her mekânda hizmet-i devletlerine³⁸ vatanıma hizmet eder gibi iftihar ile hazır isem de, mâdem ki gönderileceksiniz, buraya teşrifinizi arzu³⁹ edenlerdenim. Gelir iseniz, hizmetkârlığınızı nefsimce en büyük şeref bilirim. Başka yere gider iseniz, bendenize vuku' bulacak ferman-namelerinizi, «Midilli'de Hüseyin Hilmî Efendi» ye diye gönderirsiniz. Kulunuz ise her nerede bulursanız, Efendimiz'e tecrübem hasebiyle arıza yetiştirmeğe çare bulurum.

Bâkî ne söyleyim.. Sizi gerçekten veliyü'l-emr olanlardan bildiğim için her hâlde emr-ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir sözü ile hatm-i kelâm eylerim.

19 Muharrem, sene 96 [13.1.1879]
Kemal⁴⁰

Kemal bu mektubunu postaya verdikten sonra, Süleyman Paşa'dan 23 Kânunısânî 1879 tarihli bir mektup almıştır; buna cevap olarak gönderdiği 1 Şubat 1879 tarihli mektubunda, nereye gideceği henüz teblig edilmemiş bulunan Süleyman Paşa'nın necatına intizar ettiğini bildiriyor. Divan-ı harb Reisi Sâmih Paşa'nın isminin mânasına telmihen tevriyeli ifadeler kullanmakta, bir evvelki mektubunda olduğu gibi isimlerle, o ismi taşıyan kimselerin hakikî hüviyeti arasında münasebet bulunmadığını anlatmaktadır. Son satırlarından, asker olarak

³⁵ Krş., siz zaten.

³⁶ Krş., dünya da.

³⁷ Kemal'in *Vatan-yahut-Silistre* adlı piyesinde Divan-ı harb'in haksız bir kararı ile Ahmed (Sıdkı) Bey keçe-külâh edilmiş, eserde bu münasebetle Divan-ı harb aleyhinde fikirlere yer verilmiştir.

³⁸ Krş., hizmet-i devletleriyle.

³⁹ Krş., fevk'al-gaye arzu.

⁴⁰ Krş., çâker-i mahsusları Kemal.

yetiştirmeği tasavvur ettiği oğlu Ali Ekrem'in bir mektubunu da buna ek olarak gönderdiğini öğreniyoruz.

«Mâder-i vatanın sevgili yavrusu olan iki gözüm kardeşim,

29 Muharrem sene 96 tarihli emrini aldım. Cevabını takdime müsaare'at edememekte ma'zurum; çünkü emrin elime posta kalktıktan sonra geçmişti.

Eşeddü'l-belâ Hadis-i şerifi'ne zamanında mazhar olanların biri ve hattâ itikadımca birincisi sensin. Necatına muntazırım; çünkü adli-îlâhî'ye (Yezid gibi, Haccac gibi şeytana rahmet okutacak zâlimlere arada bir meydan-ı imtihan açıldığından) kalben ve kaliben, ismen ve cismen,

Ne ma'kûs_ oldu âlem kî tenassur ayn-ı *nusret*'tir.
Cenabetler bilê dünyâda mevsûf-î *necâbet*'tir ⁴¹

şerrine uğramış hem zâlim, hem ahmaklara fırsat vermek derecesinden âli bilirim.

Reis, reisü'l-hatf'e denilecek bir yadigâr... Derviş Paşa, Karadağ'da ot yığını altından çıkarmış; kurşuna dizecek olmuş, bilmem nasılsa dizmemiş.. *Yehûd îmâna gelmez merd-i mülhed Müslüman olmaz* hikmeti mâlûmdûr. Cehûdzâde insanlara karşı *sâmih* olmak, hattâ *semahat* lâzım değil.. Muhik görünmeğe, kanun-ı akla, insaniyete karşı zalemeye *sâmih* olmağı tercih eyledi. Tesmiye bi't-tefeyyüz gördüğümüz hallerden değildir ya.. Ne kadar mel'ûnu Mahmud, ne kadar şakîyi *Said* ünvanı ile ma'ruf buluyoruz.

Hiç şübhe yok ki çekilen belâların cümlesi, vatanı kurtarmak için edilen teşebbûsat-ı hayr-hâhânedir :

Bu vatandır, dağıtır âleme ilm-ü edebi,
Bundadır beyt-i Hudâ, Mescid-i aksâ-yi Nebî,
Ne belâ çektik_ise hep bu vatandır sebebi.

Ah, kâşki hepimizi karşı karşıya assalar idi de, vatanın başına bu felâket gelmeseydi. Her ne hâl ise.. Kader böyle imiş demekten başka çâre yoktur. Uğranılan haller ise Efendimiz'in noksan-ı idrâkinden değil, her ne yolda olur ise olsun millete bir hizmet etmek cümle-i mekasıda tercih olunmuş bir hâl olmasındandır.

⁴¹ .Kemal bu beyitte kullandığı kafiyeyle, Divan-ı harb hey'etine dahil Nusret ve Necib Paşa'ya telmihte bulunuyor.

Harekâtımızın hatâ olduğunu cümlemiz şimdi anladık; fakat ne faidesi var ki biz o hakikati anlayıncaya kadar, vatan da bütün bütün elden gitmek derecesine geldi.

Siz, benim bettâle-i ahvalinizi bildiğim için, şanınıza gösterdiğim hürmet-i vâcibe ile memnun olmayınız. Daha büyük iftihar edecek bir şeyleriniz var. Nâmınız yâdolundukça onbir yaşında oğlum, seksen yaşında askerden çıkma bir dostum hüngür hüngür ağlıyor. Siz tâ Şibka'ya geldiğiniz zaman yazmıştım ya.. Kendinizi millete, vatan kadar sevdirecek bir meziyete, bir atıyye-i ilâhiye'ye nâil olmuşsunuz. Korkmayın ki vatanın necatı irade-i ilâhiyeye makrûn ise, o hizmetin alem-i mefhareti yine siz olacaksınız.

Kemal, sizin hiçbir zaman öyle taş veya altun, gümüş parçasından yapılmış nişanlara ve neticesini bir *devletlû* veya *saadetlû* ünvanından ibaret olan ünvanlara hiç ehemmiyet vermeyeceğinizi pek âlâ bilir; ma'amafih yine sizi merfu'ül-rütbe görmeği bir türlü gönlüm istemiyor. İnşâ'llah me'mûlüm o belâdan kurtulmaklığıdır. Bu fikrime de iki şey sebep oluyor. Birincisi şemâtet-i erazildir; ikincisi ise maişet mes'elesidir. *Kâtil-allah-uz zarûre* kaaidesine bakılır ise, bendenizi bu ikinci fikrim için dahi ma'zur tutarsınız sanırım. Sinn-i hamiyet ile, hubb-i vatan ile, insaniyetle müttehem olunuz, pek âlâ... Fakat bî-çâre vâlidenezin, bî-vâye âilenizin⁴² ne kabahati var. Mahabbetini yalnız hânesinin içinde habsetmiş birtakım âciz ve âcizelerin efkârını tevsi' ede ede vatani kendine mesken etmiş bir adamın ef'âlinde ve yahud o ahvalin netayicinden teessür görmesine nasıl gönül kaail olur? Rütbelerden, nişanlardan⁴³ ve hususiyle hükmün tebliğinden kat'â müteessir olmadığınızı ve belki müftehir olduğunuzu nefsim kiyas eyleyebilirim. Ben Magosa'da iken, mezarın yere çıkmış bir nümunesi olan mahbese girmedikçe insan olduğuma zihnen hükmedememiş idim. Sizi gönderecek olsalar da buraya göndermeyeceklerine dâir olan re'y-i devletleri sahihtir. Aşûra mes'elesi teessürümü mucib olacak yerde, âdeta memnuniyetimi dâvet eyledi. Diyojen'in gündüz fener ile aradığı adam sizin gibi olur. Size din-ü devlet hâini diyenler, *el-keîâmu sıfatü'l- mütekellim* kaaidesine çarpılanlardır. Muhakemeniz neşrolunmamalı idi ki herkesin zihninde bir şübhe kalmağa imkân olsun⁴⁴.

⁴² Süleyman Paşa'nın zevcesi 1293 (1876)'de vefat etmiştir (*Ceride-i havadis*, nu. 3108, 22 Cemâdelevvel 1293); bir gün evvel denfedildiğinden bahsediliyor. Kemal'in bahsettiği ikinci zevcesi olsa gerektir.

⁴³ 1876'da Birinci Rütbe Mecidî nişanı ihsan edilmiştir (*Aynı gazete*, nu. 3250, 10 Zilkı'de 1293).

⁴⁴ Süleyman Paşa'nın muhakemesinin zabıtlarının bir kısmı *Süleyman Paşa Muhakemesi* adlı eserde mevcuttur (s. 251 v.d.). Günlük gazetelerde de neşrolunmuştur (*Ter-*

Şimdi halkın, belki bir milyonda biri müstesna olmak üzere, umumu hakkınızda ve husemanız hakkında,

Hakikat sence mechûl_olsa dâ aklen müberhendir
Güneş a'malarâ mestûr_ise, bînâya rûşendir.

beytini tekrar edip duruyorlar. Hakkınızda isnad-ı töhmet edenlerin sözü, biz Avrupa'da iken « Bunlar Moskof tarafdâridir » diyenlerin tur-rehâtına benzer. Bu zâlimler teaddîlerini sizi i'dam değil, düşürmek derecesine bile götüremezler. Hepimiz pek çok hatâlar ettik. Ah, bir yere gelsek de mahsul-i tecaribimizi biribirimize söylesek..

Şimdi oğlum geldi; mektubunuzu öptü başına koydu. Ufacık elleri ile ufacık bir arıza da yazdı. Bâkî dua Efendimiz.

9 Safer, sene 96 [1. II. 1879]

Kemal»⁴⁵

Metnini aynen neşrettiğimiz bu mektub, Kemal'in, Midilli'den İstanbul'a gönderdiği elimizde mevcut mektublarının sonuncusudur. Süleyman Paşa'nın nefyine ve rütbesinin kaldırılmasına 4 Kânunısanî 1879'da karar verilmiş, Kemal'in mektublarından da anlaşıldığı gibi, nereye gönderileceği bu tarihte ta'yin edilmemiştir. Kararın tebliğinden birbuçuk ay sonra, 20 Şubat 1879 (8 Şubat 1294) da Bağdad'a sürülmüştür⁴⁶. Bunu duyan Kemal, arkadaşını tesellî ve mânen kuvvetlendirmek maksadı ile, biraz sonra neşredeceğimiz mektubunu Bağdad'a, orada bulunan akrabasından Fâik Bey vâsıtasıyla göndermiştir⁴⁷. Bağdad'a vâsıl olduğu gün bu mektubu alan, halkın gösterdiği su'i

ceman-ı hakikat, nu. 10, 8 Temmuz v.d.d. *Ceride-i havadis*, nu. 3751, 8 Temmuz 1878; nu. 3833, 12 Teşrinievvel 1878. Muhakemesinin başlaması münasebetiyle makale: *Ter-ceman-ı şark*, nu. 90, 8 Receb 1295 = 26 Haziran 1878). Kemal, *Ceride-i askeriye*'den ta'kib etmiştir.

⁴⁵ Bu mektup da hiçbir yerde neşredilmemiştir; Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasında (Nu. 740), bir başkasının el yazısı iledir.

⁴⁶ 19 Şubat 1879 tarihine rastlayan Salı günü irade-i padişahî tebliğ olunup, rütbesi, nişanları alınmış ve bir gece âilesi ile görüşebilmesi için müsaade edilmiştir. Ertesi günü Der-saadet Kumandanı Âdil Paşa delâleti ile Sirkeci iskelesine getirilip, Fransız vapuruna râkiben İskenderun yolu ile Bağdad'a kadar götürülmesine Makam-ı seraskerî Başıyaveri İsmail Bey me'mur edilmiştir (*Ceride-i havadis*, nu. 3943, 29 Safer 1296 = 22 Şubat 1879). Aynı nüshada bu münasebetle *Mücazat* başlıklı bir makale de neşredilmiştir.

⁴⁷ Reşad Bey'in, Kemal'e «İddia-yi karabet eden talebe-i ulûmdan Fâik Efendi merhum daima o büyük adamın etvarü güftârını taklid ve şeklü şemailini ta'rif etmesi ile, Kemal'in timsal-i hayali tamamıyla ma'kes-i hâtırda mürtesem idi» diye bahsettiği kimse olsa gerektir (*Edib-i âzam Kemal*, İst. 1326, s. 33 v.d.).

kabul dolayısıyla kalben mahzun olan Süleyman Paşa için, Kemal'in mektubu bir tesellî kaynağı olmuştur⁴⁸.

Kemal mektubunda erazilin bu derece alçaklık edeceğini ummadığını, hattâ beraetine karar verileceğini zannettiğini kaydederek Süleyman Paşa gibi bir şahsiyet için Bağdad'da bulunmaktan teessür duy-
mak lâzım gelmeyeceğini yazıyor. Ancak Mütercim Rüşdî Paşa gibi kimselerin böyle bir yerde yaşamakla üzüntüye kapılacaklarını hatırlatıyor⁴⁹. Ona, sıkılmaması, boş zamanlarını eğlenceli ve faydalı surette geçirebilmesi için hâtıralarını yazmasını tavsiye etmektedir:

«Seyyidü'l-ahrar Efendimiz Hazretleri,

İstanbul'dan en sonra aldığım ferman-nâme-i devletlerine vakti vaktine cevap veremediğimden dolayı ne derece me'yus ve müteessif olduğumu ta'rif edemem. Hususiyle arızamın teahhuru böyle münasebetsiz bir zamana tesadüf ettiği ayrıca mucib-i hirman oldu. Allah postanın belâsını versin; zannederim ki bu arızamla beraber öteki de huzur-ı devletlerine yüz sürer. Menekşelizâde Sâlih Efendi⁵⁰ bendeleri iltifat-ı esaddika-perverîlerini teblig eyledi. Kulunuzun necatına itimadım, erazilin bu dereceye kadar denaeti irtikâb edeceklerine aklım ermediğinden idi; ma'amafih saye-i Resûl'ullah'ta ne yapabildiler. Bağdad'a gönderdiler, değil mi? Efendimiz, Rüşdî Paşa değilsiniz ki bundan gönlünüzce bir teessür hâsil olsun. Vaktiyle Yemen'de de bulundunuz. Şimdi Bağdad'da bulunur iseniz ne olmak lâzım gelir? Acaba, böyle cezalara karar veren yadigârlar ashab-ı hamîyyeti de kendi vicdanlarında, kendi mizaclarında mı zannediyorlar? *Zehî tesavvur-ı bâtil, zehî hayâl-i muhal.*

Hele o nâzenin Divan-ı harb'in uğradığı rezalet, Efendimiz için Zağra galebesinden büyük bir muvaffakiyettir. Şimdi orada elbette Efendimiz'e bir eğlence lâzım olacak; o eğlence tabîî bir *mémoire* olur. Evrakınız da inşâ'llah yanınızdadır. Efendimize olan teallük-ı vicdan hasebiyle, bir dereceye kadar hâli Efendimiz'e benzeyen Napolion zamanında senelerce mahsur kalan General Duperré'nin⁵¹ *mémoire*'ını okudum; şimdiye kadar görmediğim yolda bir kitab.. Terceme-i hâl ile başlamış da gördüğü vekayii, meselâ bir neferin şecaatini bile gösterecek kadar tafsil etmiş.. Her vak'ayı muhakeme eylemiş. Efen-

⁴⁸ *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 60.

⁴⁹ İbn-ül Emin M. K. İnal, *Son Sadrîâzamlar*, c. III, s. 460 v.d.

⁵⁰ İlk Meclis-i meb'usan âzalarından İzmirli Menekşelizâde Emin Efendi'nin kardeşi.

⁵¹ Victor-Quy (1775-1846).

dimiz'in *Tarih-i umumi'*den büyük bir kitab vücade getirmiş.. O yolda bir eser tertibi eğlence edilse, ahlâfa bir büyük hazine-i tahkikat bırakılmış olur. Hele bendeniz için bir nüshasını edinmek, Efendimiz'i görmek kadar arzu olunacak hâllerdendir⁵². Todleben'in⁵³ Efendimiz'e âid sitayişleri, bilmem manzur-ı devletleri olmuş mudur? Her devlette mevcut olan ikişer-üçer birinci kumandanlardan biri de Efendimiz olduğunu, gerçekten asker olanların hâline lâayık bir lisan-ı takdir ile beyan ediyor. Acaba aleyhinizde Rusya generallerinden şehadet talebeden keçi sakallı, kedi bıyıklı Rauf Paşa hazretleri, Todleben'e karşı ne söyleyecek?

Arizamı takdim eden Fâik bendeleri akrabamdan ve ihvan-ı sohbetimendir. Kendisine yazdım; hizmet-i âsafânelerinde bulunacaktır. Hâli, mücerrebimdir. Ashab-ı hamiyet hizmetini, vatan hizmeti kadar mukaddes bilenlerdendir. Vâlî olan Abdurrahman Paşa hazretleri dahi fetanet ve hamiyeti câmi' olan ashab-ı hamiyettendir. Hiç şüphe yok ki ülfetinden tefeyyüz buyurulur.

Ekrem bendelerinin ayrıca arızası var; bir de resim takdim etti. Bâkî Efendimiz'i Cenab-ı Hakk'ın adâlet-i mutlakasına emanet ederim⁵⁴.

3 Rebi'ü'l-evvel, sene 96 [25. İl. 1879]

Kemal»

Neşrettiğimiz bu mektubun tarihinden itibaren, Süleyman Paşa ile Kemal, uzun müddet muhabere etmemişlerdir. Bu arada Kemal'in nâil-i afv-ı âlî-i cenab-ı padişahî'ye mazhar olduğu, vilâyet-i şâhânedede bir yere ta'yin olunacağı haberi gazetelerde de neşredilmiş, Said Paşa'nın

⁵² Mektubun, bu paragrafının *şimdi* kelimesiyle başlayan cümlesinden buraya kadarki kısmı Süleyman Sâmî Bey tarafından da neşrolunmuş, fakat tarihi 3 Rebi'ülevvel 1292 olarak yanlış kaydedilmiştir (*Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 60). Müellif, Kemal, «Merhuma bir *mémoire* yazmasını tavsiye etmiş ve peder de *Tezkiretü'l-vekayi'* ismiyle mevzu-ı bahs olan eseri tahririne bağlamış ise de, o aralık *Ceride-i askeriye Harb-i ahir ve istihkâmât* namıyla ve Fransızca'dan terceme suretiyle bir kitab dercetmeğe ibtidar ettiğinden o kitabı tenkiden bâlâda zikri geçen *Umdetü'l-hakayık'ı* te'lif etmiş ve bu münasebetle *Tezkiretü'l-vekayi'* nâ-tamam kalmıştır» diyor. Sâmî Bey, *Tezkiretü'l-vekayi'*den bâzı kısımları da bu eserinde nakletmiştir; bu kısımda Hediye-i asâkir Cemiyeti, Asâkir-i millîye taburları üzerinde de duran Süleyman Paşa, Kemal'in *Vatan* piyesindeki meşhur iki marşını da nakletmiştir. Müteâkib mektublarda *Harb Tarihi* diye bahsedilen eser, *Umdetü'l-hakayık* olsa gerektir.

⁵³ François Edouard (1808-1884).

⁵⁴ Bu mektubun tamamı neşredilmemiştir Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasında, bir başkasının el yazısı iledir (Nu. 740). Bu makalemiz dizildikten sonra, Süleyman Paşa'nın 25 Haziran 1879 tarihli mektubuna karşılık, Kemal'in 7 Eylül 1879 tarihli bir mektubuna da rastladık (Nu. 740).

Sadaret mevkiine geçmesinden iki ay kadar sonra, Mahmud Nedim Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı sırasında, Kemal, ikamete me'mur edilmiş bulunduğu Midilli'ye Mutasarrıf ta'yin edilmiştir⁵⁵; 1881 yılı Teşrinievvel'inde Süleyman Paşa'ya ise 7500 kuruş ma'zuliyet maaşı bağlanmıştır⁵⁶.

Kemal aşağıdaki mektubunda, Süleyman Paşa'ya bir hayli zamandır mektub yazamadığının sebebini anlatıyor: Mektub gönderdiği kimselerin istintaka tâbi' tutulmaları, tevkıf olunmaları, hulâsa mektublarının ta'kibidir. Süleyman Paşa'nın niçin mektub göndermediğinin sebebini bilmediğini, bunun belki vasıta noksanlığından ileri geldiğini yazıyor. Süleyman Paşa, ona *Harb Tarihi* adlı bir eser yazdığından bahsetmiş olmalı ki bu eserin tamamlanıp tamamlanmadığını soran Kemal, kendisinin Abdülhamid'e takdim ettiği *Celâlüddin Hârezmşah* adlı piyesini göndereceğini bildiriyor⁵⁷. Muhteviyatını izah ettiğimiz bu mektub, Süleyman Paşa ile Kemal arasındaki münasebetin sekteye uğraması sebeplerini de aydınlatmaktadır:

«Devletlû Kardeşim Paşam Efendim Hazretleri,

Bir hayli zamandır mektub alamadım. Taraf-ı devletlerine de bir hayli zaman kâğıd gönderemedim. Birincisinin sebebini bilmiyorum, ikincisinin sebeb-i ile-i sariyeden ma'dud olan hamiyete, velev benden evvel tutulmuş olanlar için olsun, benim tarafımdan gidecek mektublar yine vasıta-i sirayet olduğuna hükmedilmesinden ve kimin ile muhabere ettik ise, tevkıfler, istintaklar altına düşmesinden idi. Sizden mektub almayışım ise, elbette böyle bir sebepten veya noksan-ı vesaitten neş'et etmiştir. Zat-ı sâmilere biraz medar-ı maişet verildiğini işitiyorum. Sahih ise, teşekkürden başka ne denilir; değil ise yine ne diyelim? Allah büyük, istikbâl ebedîdir. Nâ-kâm olmak, bed-nâm olmağa benzemez. *Osmanlılarız can veririz, nâm alıriz biz* sözü, benim gibi acezenin değil, senin gibi İslâm'ın şânına lâyıktır.

Harb Tarihi ne oldu? Bitti ise isterim. Mukabilinde, bize âtufeş ihсан eden *Celâl'i* de takdim ederim. Bitmedi ise, sebebini izahın

⁵⁵ *Ceride i havadis*, nu. 3940, 26 Safer 1296=19 Şubat 1879; nu. 4197, 8 Muharrem 1297=22 Kânunievvel 1879.

⁵⁶ *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 9.

⁵⁷ Kemal'in bu münasebetle Abdülhamid'e yazdığı 2. X. 1881 tarihli teşekkür mektubu vardır (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in Abdülhamid'e takdim ettiği arzularla Ebüzziya Tevfik Bey'e yolladığı bazı mektuplar*, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1947, nu. 42, s. 273).

temennî eylerim. Bâkî ellerini, gözlerini öperim; benim hamiyetli kardeşim⁵⁸!

4 Kânunievvel, sene 98 [16. XII. 1882]

Kemal»

Kemal'in mektub yazmak hususunda ileri sürdüğü sebebler Süleyman Paşa için de tatmin edici olmamıştır. Cevabında bu sebeble biraz acı bir ifade kullanmış, muhaberelelerinin kesilmesine Kemal'in me'muriyete ta'yin edilmesinin sebep olduğunu imâ etmiş olsa gerektir; çünkü Kemal aşağıdaki mektubunda me'muriyet gibi bağların, Süleyman Paşa'ya sevgisini azaltmayacağını, bir evvelki mektubunda olduğu gibi, mektupları teharrî edildiğinden, muhatabının mağdur olması düşüncesi ile cevap veremediğini ileri sürüyor. Yine bundan evvel neşrettiğimiz mektubunda olduğu gibi, *Tarih-i Harb*'in tamamlanıp tamamlanmadığını sormaktadır :

«Devletlü Kardeşim Efendim Hazretleri,

Teessür-nâme-i fahimânelerini lâayık olduğu ta'zim ve teessüfle aldım. Me'muriyet gibi alâik-i hasise, bendenizi mecbul olduğum meyl-i me'âlî netayicinden olan mahabbet ve intisab-ı devletlerinden ayırmayacağını, Efendimiz de tasavvur buyuruyorsunuz. Arıza takdiminde vuku bulan kusuruma iki sebep var idi. Bunun biri, bâzı zevatın me'muriyeti üzerine Bağdad'ca muhaberat-ı âsafânelerinin emin olmadığına dâir şundan bundan ve hususiyle Fâik'ten aldığım haberlerdir ve biri ise bendenize âid olan muhaberatın bir teharrî-i fevk'al-âde altında bulunması idi. Nefsimce birşeyden korkmadığıma vicdan-ı pâk-i dâverâneleri şehadet eder; hususiyle Efendimiz'e olan mahabbet-i mahsusâmı ve ma'sumiyet ve mazlûmiyet-i vatanperverânelerine olan iman ve itmi'nanımı cellâd önünde olsam ilân etmekten çekinmem; fakat bendeniz, Efendimiz'den daha meşkûk bir mahlûk olduğum cihetle, akılsız dostluk edip de cevâsî-i kirâmın hakkımda olan su'-i nazarından zaten bir mağduriyet-i fevk'alâde halinde bulunân zat-i sıyanet-simat-ı kerimânelerine de bir hisse ifraz etmek istemedim. Bihamd'illâh-i teâlâ şimdi o belâ üzerimden kalktı. İstanbul'da kiminle muhabere etmiş isem, hepsinden mektuplarımı aldılar, okudular, meslekimi öğ-

⁵⁸ Negredilmemiş olan bu mektup, başkasının el yazısı ile, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evraki arasındadır (Nu. 740).

rendiler. Bendenizden de mektub istediler. Yazdığım son cevab ile lisan-ı mefsedetlerini sûrah-i idbâra soktum⁵⁹.

Tarih-i Harb yazılıyor mu? Yazılıyor ise, bize de görmek nasib olacak mı? Yazılmıyor ise sebep nedir? Bunlara dair izahat isterim. Öyle teveccüh ve mahabbet temennisi gibi zevaide tenezzül ile dil-hûn edilmekten başka niyazım yoktur. Bâkî mübarek ellerinizi, Sâmî⁶⁰ Beyefendi'nin de gözlerini öperim. Ekrem, hâk-i pâ-y-i devletlerine yüz sürer ve biraderi Sâmî Beyefendi'ye arz-ı hulûs eder⁶¹.

21 Şubat, sene 98 [5. III. 1883]
Bende-i sâdıkları Kemal

Kemal'in bu mektubu, Süleyman Paşa'nın ona yolladığı mektubların elimize geçmemesinin sebebini de kısmen aydınlatıyor; evrakının araştırıldığı öyle bir zamanda Süleyman Paşa'nın mektublarını muhafaza edememesi kadar tabii birşey olmaz. Esasen Kemal'in de Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektubların asılları mevcut değildir; ancak onun mektublarını kopya etme itiyadındaki bâzı kimselerin mevcudiyeti sayesinde bu vesikaları elde etmek mümkün oluyor; bununla beraber, Süleyman Paşa'nın da Kemal'e Bağdad'dan yolladığı mektublarından birinin bir kısmı oğlu Süleyman Nesib tarafından neşredilmiştir. Muhteviyatına bakarak, bu mektubun Kemal'in biraz evvel neşrettiğimiz mektubuna karşılık yazıldığını tahmin ediyoruz; çünkü Kemal, muhatabını, mağdur vaziyete düşürmemek için mektub göndermediğinden bahsetmişti; Süleyman Paşa aşağıdaki mektubunda hiçbir şeyden korkmadığını anlatıyor:

«... Âcizlerinden mektub alınamayıp, hatırlanan esbabdan değildir. Şurasını da ilâve edeyim ki hiçbir sebep sizin mahabbetinizden, ihlâsınızdan beni men'edemez. İkbâl ve idbârın beynimizdeki alâkaya kat'â te'siri olamaz. Siz Kıbrıs'ta iken yazdığımız bir kâğıt üzerine yine bu yolda bir cevab vermiş idim. Hattâ bizim mahabbet öyle hâile-i mevt ile ürküp kaçacak âşıklıklar kabilinden de değildir. Gün olur da ikimiz de din-ü vatan yolunda şehid düşer isek ne büyük felâh-u saadet... Ölemez de sevk-ı meslek ile bu saadet yalnız bana ihtisas ede-

⁵⁹ Kemal'in mektupları bu tarihte sıkı bir araştırmaya tâbi tutulmuştur. Bunu Menemenli Rifat Bey'e yazdığı mektublarından da öğreniyoruz. Bahsettiği mektub, *Faziletli Efendim Hazretleri* ile başlayan ve mektublarının aranması dolayısıyla hiddetini izhar ettiği 1882 Kânunısanı'sinde yazdığı mektub olabilir; kendi el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 246).

⁶⁰ Süleyman Paşa'nın oğlu (1866-1917).

⁶¹ Mektub metni başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 740).

cek olursa, kanlı pîrehenimle huzur-ı seyyidü'ş-şühedâya giderek yalvarır ve nerede bulunsan seni çeke çeke yanıma alır getiririm. Allah ile ahdolsun, ervah-ı şüheda-yi Kerbelâ şâhidim olsun, İmam Hüseyin kıdvetü'l-ümerâ ve seyyidü'ş-şühedâdır, hamdolsun hem de cedd-i âzamımdır. Ümid ederim ki beni red ve mahzun etmez »⁶².

1883 tarihinden sonra Kemal ile Süleyman Paşa'nın münasebetini aydınlatan vesikalara sahip değiliz; Süleyman Paşa'nın hayatında herhangi bir değişiklik olmamış, vefatına kadar Bağdad'da kalmıştır. Kemal ise Midilli'den sonra Rodos ve Sakız mutasarrıflıklarında bulunmuş, gözlerini Sakız adasında hayata yummuştur. Süleyman Paşa onun ölüm haberini alınca, Ebüzziya Tevfik'e bu acı hâdiseden duyduğu teessürü anlatan mektubundaki, « Kemal'in zıya'ına en ziyade müteessir olanlardan biri de benim. Mekteb şerikim, pek eskidenberi sevdiğim, hissimin tercemanı, fikrimin hâme-rânı, eyyam-ı musibetimin tesliyet-sâz-ı bi-imtinanı idi. Allah garik-ı rahmet eylesin » demekle, Bağdad'a ayak bastığı ve müteâkib günlerde Kemal'dan aldığı tesellî mektupları dolayısıyla, ona karşı duyduğu minnet hislerini de yaşatmaktadır⁶³.

⁶² *Külliyat-ı âsar ve İhtisâsât - Sâmî Bey Süleyman Paşazâde, İst., Evkaf-ı islâmî-ye Matbaası 1918, s. 201.* Süleyman Nesib'in tamamlanamamış bir makalesinde mevcuttur.

⁶³ *Aynı eser, s. 201.*